

چکیده

دانشگاه پیام نور

مرکز تهران جنوب

برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان پایان نامه:

بررسی تلاش های محدثان مکتب قم وبغداد در قرن سوم و

نقد و بررسی کتاب مدرسه قم وبغداد (آندره نیومن)

آزاده السادات داودی

استاد راهنما

دکتر محمد هادی امین ناجی

استاد مشاور
دکتر سید میر حسین علامه
تیر ۱۳۹۳

مکاتب حدیثی قم و بغداد از حوزه های مهم شیعی در قرن سوم به شمار می رفت و قم در سایه اشعریان در این قرن و به دلیل وجود نخبگان علمی در جامعه شهری مذکور شاهد تمرکز امامیه و برنامه ریزی توسعه حدیثی - علمی و اعتقادی بوده است. و بغداد محل جذب بسیاری از شیعیان بود که مهمترین عامل آن حضور برخی از ائمه^(ع) و سپس نواب اربعه بود و محلی برای حضور دانشمندان و تاسیس مراکز علمی گشت.

ماثر احمد بن محمد بن خالد برقی و حسین بن فروخ صفار گواه بر پیشرفت علمی و ارتباط بین مکتب حدیثی قم و بغداد در این قرن بوده است.

قرن سوم شاهد پیشرفت علمی و حضور محمد بن یعقوب کلینی در قم و سپس مهاجرت علمی او به بغداد می باشد او توانست به عنوان یک رابط امامی - روایی یک راه کار با قرائت قمی برای جامعه شیعیان بغداد در زمینه ی عقل گرایی ارائه دهد.

وسابقه ی بحث فوق را می توان در کتاب مکتب حدیثی قم و بغداد از آندره نیومن یافت که در این میان نظریه آندره نیومن در کتاب مکتب حدیثی قم - بغداد و توصیف جامعه علمی قم قرن سوم هجری به یک جامعه منزوی آماده جنگ که دلخوش به نوشته های امامانش بوده است و کاملاً مکتبی با حالت انفعالی داشته محل تامل و تردید است.

که با بررسی کتابخانه ای و اسنادی و نگاه به مکتب حدیثی شیعی در قم و بغداد می توان در نتایج این تحقیق چنین به دست آورد که این دو مکتب حدیثی با هم در تعاملند با این حال صبغه مکتب حدیثی در قم نص گرایی و در مکتب بغداد عقل گرایی بوده است.

کلید واژه ها : شیعه - قم - بغداد - مستشرقین - قرن سوم

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱۰

فصل اول: اصطلاحات و کلیات

الف: اصطلاحات.....	۱۳
۱- شیعه.....	۱۳
۲- مکتب بغداد.....	۱۴
۳- مکتب قم.....	۱۴
۴- مستشرق.....	۱۵
۵- قرن سوم.....	۱۵
ب: کلیات.....	۱۶
۱- شرح و بیان مساله.....	۱۶
۲- ضرورت تحقیق.....	۱۶
۳- فرضیه تحقیق.....	۱۷
۴- هدف تحقیق.....	۱۷
۵- روش تحقیق.....	۱۸
۶- بررسی منابع تحقیق.....	۱۸

فصل دوم: بررسی مکتب قم

۲- ۱ پیشینه تاریخی قم و ظهور عرب.....	۳۳
۲- ۲ مهاجرت سادات به سوی قم.....	۳۶
۳- ۲ تعامل ایرانیان و مهاجران عرب شیعی در قم.....	۳۷
۴- ۲ ارتباط قم و بغداد با توجه ائمه ی شیعه.....	۳۸

- ۴۲..... ۵-۲ ممیزات مکتب قم.....
- ۴۴..... ۶-۲ محدثان شیعی قم.....
- ۴۵..... ۱-۶-۲ ابراهیم بن هاشم قمی
- ۴۶..... ۲-۶-۲ ابن هلال کوفی.....
- ۴۶..... ۳-۶-۲ احمد بن اسحاق قمی
- ۴۸..... ۴-۶-۲ زکریا مومن قمی اشعری
- ۴۸..... ۵-۶-۲ زینب بنت الجواد.....
- ۴۹..... ۶-۶-۲ سعد بن عبدالله اشعری
- ۵۰..... ۷-۶-۲ جعفر بن سهیل
- ۵۰..... ۸-۶-۲ حسن بن احمد مالکی
- ۵۰..... ۹-۶-۲ حسن بن خالد برقی
- ۵۱..... ۱۰-۶-۲ حسن بن علی بن نعمان
- ۵۲..... ۱۱-۶-۲ حسین بن حسن بن ابان قمی
- ۵۲..... ۱۲-۶-۲ حسین بن سعید بن حماد بن سعید بن مهران.....
- ۵۳..... ۱۳-۶-۲ احمد بن محمد بن عیسی اشعری.....
- ۵۴..... ۱۴-۶-۲ حسن بن علی زیتونی اشعری.....
- ۵۴..... ۱۵-۶-۲ محمد بن حسن بن فروخ صفار.....

فصل سوم: بررسی مکتب بغداد

- ۵۷..... ۱-۳ پیشینه ی تشیع در بغداد.....
- ۶۰..... ۲-۳ چالشهای شیعیان در بغداد قرن سوم.....

- ۳-۳ بغداد در آستانه غیبت صغری..... ۶۱
- ۳-۴ جایگاه نائبان و ارتقاء علمی جامعه شیعی بغداد ۶۴
- ۳-۵ محدثان مکتب بغداد..... ۶۷
- ۳-۵-۱ احمد بن ابراهیم..... ۶۸
- ۳-۵-۲ احمد بن عیسی و شاء..... ۶۹
- ۳-۵-۳ احمد بن محمد بن مروان ۶۹
- ۳-۵-۴ احمد بن هلال کوفی ۷۰
- ۳-۵-۵ ایوب بن نوح بن دراج..... ۷۱
- ۳-۵-۶ جعفر بن ابراهیم حضرمی ۷۲
- ۳-۵-۷ جعفر بن محمد -ابومشعر..... ۷۲
- ۳-۵-۸ حسن بن جعفر فافانی ۷۳
- ۳-۵-۹ حسن بن علی بن عبدالله بن مغیره ۷۴
- ۳-۵-۱۰ حسن بن قاسم بن حسین بجلیه ۷۵
- ۳-۵-۱۱ حسن بن موسی خشاب ۷۵
- ۳-۵-۱۲ حسین بن سکن اسدی ۷۷
- ۳-۵-۱۳ ابوهاشم داود بن قاسم..... ۷۸
- ۳-۵-۱۴ سندی ربیع بن کوفی ۷۹
- ۳-۵-۱۵ شاهویه بن عبدالله جلاب..... ۸۰
- ۳-۵-۱۶ عباد بن یعقوب رواجنی..... ۸۱

۱۷-۵-۳. عباس بن موسی وراق ۸۲

۱۸-۵-۳. عثمان بن سعید سمري ۸۳

فصل چهارم

محدثان برگزیده و نقد و بررسی کتاب مدرسه حدیثی قم و بغداد آندره نیومن

۱-۴. احمد بن محمد خالد برقی ۸۶

۱-۴. استادان و شاگردان ۸۷

۱-۴. المحاسن ۸۸

۱-۴. ۳- مباحث امامت در المحاسن ۹۰

۲-۴. محمد بن حسن صفار ۱۰۱

۳-۲-۱. ویژگی های فردی ۱۰۳

۲-۴. ۲- مقام علمی ۱۰۴

۳-۲-۴. استادان و شاگردان ۱۰۷

۴-۲-۴. بصائر الدرجات ۱۰۹

۵-۲-۴. مباحث دعا در بصائر الدرجات و بهره گیری دیگران ۱۱۰

۶-۲-۴. عوامل شاخص بودن صفار ۱۱۱

۳-۴. محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی و ویژگی های فردی ۱۱۹

۱-۳-۴. نگاه دانشمندان شیعه به محمد بن یعقوب کلینی ۱۲۱

۲-۳-۴. نگاه اهل سنت به محمد بن یعقوب کلینی ۱۲۳

۳-۳-۴. استادان و شاگردان ۱۲۵

۴-۳-۴. تالیفات وی و کتاب کافی ۱۲۸

۵-۳-۴. مباحث کتاب کافی و نگره دانشمندان ۱۳۳

۶-۳-۴. سخن کلینی در مقدمه کافی ۱۳۴

۷-۳-۴. نگاهی به شرح ها و حاشیه ها و ترجمه های کافی ۱۳۶

۴-۴. مستشرق و شرق شناسی ۱۳۹

۱-۴-۴. خاور شناسان سنت پژوه ۱۳۹

۱۴۲	۵-۴	آندره نیومن
۱۴۲	۱-۵-۴	نگاه کلی به کتاب مدرسه حدیثی قم وبغداد
۱۴۲	۲-۵-۴	نظرات آندره نیومن
۱۴۴	۳-۵-۴	نیومن و خاندان نوبختی
۱۴۵	۴-۵-۴	نیومن و کتاب المحاسن
۱۴۷	۵-۵-۴	نیومن و کتاب بصائرالدرجات
۱۴۷	۶-۵-۴	نیومن و کتاب الکافی
۱۴۹	۷-۵-۴	نیومن و نیابت عام

فصل پنجم

مطالعه اجمالی تمایزات و افتراقات مکتب حدیثی قم وبغداد

۱۵۲	۱-۵	پیدایش و گسترش حوزه حدیثی بغداد
۱۵۳	۱-۱-۵	رشد فزاینده محدثان در بغداد
۱۵۵	۲-۱-۵	عقل گرایی در مکتب بغداد
۱۵۶	۲-۵	گسترش مکتب قم
۱۵۸	۱-۲-۵	مبانی مکتب حدیثی قم

پیوست ها

۱۶۲	۱-۱	اسامی محدثان اشعری قم
۱۶۵	۲-۲	جدول اسامی فصل دوم وسوم
۱۶۷	۳-۳	نمودار محدثان اشعری قم
۱۶۹		نتایج تحقیق
۱۷۰		پیشنهادات
۱۷۱		منابع

مقدمه:

سلام و درود خداوند بر مولایمان محمد مصطفی و اهل بیت پاکش و هر آن کس که پیرو صادق آنها بوده است.

اهمیت تالیف و تصنیف در شرع مقدس اسلام بر کسی پوشیده نیست زیرا یکی از راه های انتقال علم و دانش نوشتن است و جامعه عرب پیش از اسلام ، از این موهبت کمترین بهره را داشتند و تعداد اندکی توانایی خواندن و نوشتن داشتند ولی بلافاصله بعد از بعثت پیامبر و نزول وحی لزوم کتاب و نوشتن آیه های قرآن برای آموزش و فراگیری احساس شد و پیامبر اکرم (ص) مردم را به کسب علم و دانش تشویق می کردند و پس از پیامبر اکرم (ص) نگارش حدیث در دوران اهل بیت علیهم السلام دچار تطور بسیاری قرار گرفت و نگارش و آموزش موارث نبی اکرم در هر دوره ای تحت شعاع شرایط سیاسی و اجتماعی آن دوره بود و با گذشت عهد صادقین (ع) میراث عظیمی از معارف دینی خصوصا فقه و حدیث بر جای ماند که پاسخگویی نیاز های فکری شیعیان بود ، در عین حال جهت سالم ماندن از جعل و تحریف ، دقت و مراقبت ویژه ای را طلب می کرد و وجود این دو عامل موجب گردید تا مساعی بخشی از دانشمندان شیعه وقف نگهداری و آموزش موارث صادقین (ع) گردد. به خصوص که پس از رحلت آن دو بزرگوار ارتباط شیعیان با امامان خود به سختی بر قرار می گشت.

و از آنجا که در قرن سوم ارتباط اصحاب و شیعیان ائمه (ع) با آنها کم رنگ گشته بود وجود دانشمندان و محدثان آن زمان از اهمیت ویژه ای برخوردار بود آنها انتقال دهنده ی میراث عظیم اهل بیت به شیعیان آنان بودند لذا شناخت آنها و شناخت موارث علمی آنها نیز قابل توجه و عنایت ویژه ای می باشد در این نوشته سعی شده دو مکتب و حوزه حدیثی مهم در این زمان و محدثان برگزیده ی آن و موارث علمی آنها بیان می گردد.

فصل اول اصطلاحات و کلیات

الف: اصطلاحات

- ۱- شیعه
- ۲- مکتب بغداد
- ۳- مکتب قم
- ۴- مستشرق
- ۵- قرن سوم

ب: کلیات

- ۱- شرح و بیان مساله
- ۲- ضرورت تحقیق
- ۳- فرضیه های تحقیق
- ۴- پرسش های تحقیق
- ۵- هدف تحقیق
- ۶- روش تحقیق
- ۷- بررسی منابع تحقیق

الف- اصطلاحات

۱- شیعه :

تشیع به معنای اعتقاد به مجموعه ای از افکار و آراء معین است بنابراین تشیع اصطلاحی اعم از تشیع واژگانی است و رابطه ی منطقی بین آنها عموم و خصوص مطلق است ، وجه عمومیت آن هم بدین جهت است که هر شیعه ی اصطلاحی طبعاً شیعه ی واژگانی هم هست ولی هر شیعه ی واژگانی ، شیعه ی اصطلاحی نیست. با توجه به معنای اصطلاحی تشیع ، یعنی اعتقاد به مجموعه ای از عقاید و آراء معین ، که علماء به تعریف آن پرداخته اند که در اینجا چند مورد را ذکر می کنیم.

شهید ثانی در کتاب شرح لمعه ی خود چنین می گوید:

شیعه کسی است که پیرو حضرت علی (ع) باشد و او را در زمینه ی امامت بر دیگران مقدم بدارد گرچه به امامت سایر ائمه معتقد نباشد . بنابراین شیعه شامل ، امامیه ، جارودیه ، زیدیه ، اسماعیلیه به استثناء ملاحظه ی آنها ، واقفیه و فطحیه می شود.

شیخ مفید بر اساس نقل مولف الموسعه چنین می گوید:

شیعه به کسی اطلاق می شود که پیرو حضرت علی (ع) باشد و ایشان را بر سایر اصحاب رسول خدا مقدم بدارد و معتقد باشد که امام طبق وصیت حضرت محمد(ص) یا اراده ی خداوند متعال تعیین می شود ، فرق نمی کند که از طریق نص و تصریح اسمی باشد ، که امامیه به آن معتقد است ، یا از طریق ذکر اوصاف و ویژگیها چنان که جارودیه به آن قائلند. عین همین مضمون را نیز کامل مصطفی شیبی در کتاب خود به نام " الصلۀ " نقل کرده است .

نویختی در کتاب " الفرق " خود چنین گفته است:

شیعه گروهی هستند که پیرو حضرت علی (ع) می باشند و در زمان پیامبر اکرم (ص) هم شیعه علی (ع) خوانده می شدند همچنین معتقدند که لازمه ی دوستی و مودت با پیامبر اکرم (ص) دوستی و مودت با علی (ع) می باشد.

این تعاریف مذکور فقط نمونه هایی از آراء صاحب نظران بوده و از جمع بندی نظرات فوق به این نتیجه می رسیم که:

مقدم داشتن حضرت علی^(ع) بر دیگران در مساله خلافت چه بانص جلی چه با ذکر اوصاف و نشانه هایی که منحصر در ایشان می باشد و در هیچ فرد دیگری پیدا نمی شود رکن اصلی شیعه است و روشن است که جوهره ی تشیع هم التزام به امامت علی^(ع) و فرزندان او می باشد آن هم بواسطه ی شواهد و ادله ی فراوان^۱.

۲- مکتب بغداد:

مکتب به معنای حوزه درسی و محل خواندن و نوشتن بوده است و یکی از مراکز شیعیان در آموزش فقه و حدیث در قرون دوم تا پنجم شهر بغداد بوده است. در آن زمان کمتر نقطه ای از جوامع اسلامی را می توان نام برد که شیعیان در آن نقطه حضور و فعالیتی نداشته باشند اما در بین این نقاط شهر بغداد توانسته بود علی رغم فشار های خلفاء، محدثان نام آوری را در خود ببیند

۳- مکتب قم:

یکی از حوزه های درسی مهم شیعه در تدریس فقه و حدیث بوده این حوزه طبق برخی از قرائن در قرن های سوم و چهارم از اعتبار و عظمت خاصی برخوردار بود و شهر قم اولین مرکز تشیع در ایران می باشد و سابقه ورود تفکر شیعه به این نقطه به ربع آخر قرن اول هجری باز می گردد.

۴- مستشرق:

شرق شناسی در زبان فارسی خاور شناسی و در زبان عربی استشراق نامیده می شود. شرق شناسی به این معنا می باشد که هر کس که به تدریس، نوشتن و پژوهش پیرامون شرق بپردازد چه انسان شناسی باشد و چه جامعه شناسی و یا تاریخ، شرق شناسی خواهد بود. که به آن مستشرق گویند.

۵- قرن سوم:

^۱ . الوائلی. احمد. هویت تشیع. ترجمه سلمانای. ناصر.

محدده ی زمانی از سال ۲۰۱ تا سال ۳۰۰ هجری قمری بوده است که این زمان مصادف با دوران امامت امام هشتم^(ع) تا دوران تقریبی غیبت ضغری امام زمان^(عج) می باشد.

ب- کلیات

۱- شرح و بیان مساله :

قرن سوم هجری دوره پایانی حضور ائمه^(ع) در میان شیعیان است. شناخت محدثان به عنوان پیام رسانان اهداف و دیدگاه های ائمه معصوم^(ع) و نقش ایشان در ماندگاری فرهنگ بزرگ شیعی و اهل بیت^(ع) قابل توجه و عنایت است.

بنابراین زمینه های نفوذ و گسترش حدیث شیعی در ایران دارای یک منحنی رشد و تکامل است که مولفه های زمانی و مکانی متفاوتی را در بستر جریانات سیاسی و اجتماعی داراست ، بررسی این منحنی حاکی از توزیع ناهمگون و غیر مساوی است.

استحصال این نمودار نفوذ و گسترش محدثان شیعی خصوصا اشعریان در مکتب های قم و بغداد حائز اهمیت است ، بنابراین برای دستیابی به نقش مکاتب حدیثی و محدثان آنها لازم است این مکاتب به دقت ارزیابی شده و حتی الامکان دیدگاه مستشرقان با تاکید بر نقطه نظرات آندره نیومن در کتاب *hadith as discourse between Baghdad and Qom* نقادی و بررسی شود.

۲- ضرورت تحقیق :

شناخت رابطه محدثان در مکاتب مختلف حدیثی قم و بغداد در فهم ما از جریانات حدیث شناسان آن دوره و حتی معاصر تاثیر گذار است . بررسی چنین موضوعی از دید مستشرقان پنهان نمانده است تا جائیکه شخصی به نام آندره نیومن رابطه دو مکتب قم و بغداد را به بررسی گذارده و آن را تبیین نموده است . مستشرقان در عین آنکه تلاش می کنند نقطه نظرات خود را بر اساس روش

های علمی تعیین و تبیین نمایند اما نگاه های خاص سیاسی و اعتقادی خود را نیز دارا هستند همین موضوع ضرورت بررسی اثر مکتوب نیومن را می طلبد. این تحقیق هم به زمان حساس تاریخ تشیع توجه نموده است . یعنی تا اوائل قرن چهارم و هم به شهرهایی که شیعه از آن ظهور و بروز یافته است ، یعنی بغداد و قم. عنصر سومی که اهمیت تحقیق را آشکار می سازد علاوه بر زمان و مکان، نیروی انسانی این مکاتب است به خصوص که علما و عاملین مکتب شیعه در این زمان توانستند جریان احیاء و تکامل شیعه را هدایت و تدبیر کنند.

این تحقیق برای پژوهشگران مابین نتیجه را دارد که سیر رشد و شکوفائی شیعه را تا اوائل قرن چهارم باز شناسد و عاملین مکتب بغداد و قم از چه ابزارهایی استفاده کرده اند تا اهداف تصحیح و تکامل مکتب را قرین توفیق نمایند .

۳- فرضیه های تحقیق:

- راویان مشهور حدیث شیعه در قرن سوم در مناطق قم و بغداد و میراث علمی ایشان قابل باز شناسی است .
- ارتباط برخی محدثان در دوره ی مزبور با ائمه (ع) از ملاقات حضوری آغاز و در پایان به صورت مکتوب و سوال و پاسخ نوشته شده از طریق نایبان ایشان بوده است.
- راویان مشهور با برگزاری جلسات املائی حدیث ، نگارش حدیث به صورت عمومی و خصوصی در گسترش حدیث در میان ایرانیان تاثیر گذار بوده اند.
- نقطه نظرات آندره نیومن با دیدگاه های حدیث شناسان معاصر شیعی هماهنگی کامل نداشته و قابل نقد و بررسی است.

۴- پرسش های تحقیق :

- راویان مشهور حدیث شیعه در مناطق قم و بغداد در قرن سوم چه کسانی هستند؟ و میراث علمی آنها چیست؟
- ارتباط محدثان در دوره ی مزبور با ائمه (ع) و نائبان خاص امام زمان (عج) چگونه بوده است؟
- نقطه نظرات آندره نیومن در خصوص مکتب قم و بغداد چه میزان با حقایق حدیثی شیعه هماهنگ است؟

۵- هدف تحقیق:

این تحقیق بنا دارد به تبیین آغازگران مکتب تشیع در ایران و بغداد بپردازد و موارد علمی آنها را در مکاتب بغداد و قم شناسایی و تعاملات آنها را بررسی نماید. آراء و اندیشه‌های آندره نیومن در ارتباط با علماء شیعه قرن سوم هجری شناسایی و آنها را تحلیل نماید.

۶- روش تحقیق:

روش تحقیق بر اساس بررسی کتابخانه ای و اسنادی می باشد.

۷- بررسی منابع تحقیق:

۱- کتاب مدرسه حدیثی قم و بغداد از آندره نیومن:

کتابی توسط آندره نیومن در سال ۱۹۹۸ با عنوان حدیث گفتمان قم و بغداد به چاپ رسیده است که توسط آقای سید صادق حسینی و نیز به واسطه آستانه مقدسه قم کوششی برای ترجمه آن صورت گرفته است.

فصل اول و دوم کتاب در حوزه عراق قرار دارد با این تفاوت که در فصل اول صبغه درگیری ها و شورش ها را تعقیب می کند و فصل دوم وزارت‌های شیعی عراق را طرح می سازد از فصل دوم تا

فصل ششم حوزه ایران را شامل می‌شود و مطالب که پیرامون اشعریان و موالی ایشان می‌باشد را مطرح می‌سازد. در فصلهای بعدی نیز مرکزیت عقل و علم، امام شناسی، وجوب و چگونگی نماز جمعه، امر و نهی و اجرای حدود بیان شده است.

از دید یک محقق غربی اروپائی تلاشی که نامبرده در ارائه اطلاعات و بررسی محتوای احادیث و بررسی صحت و سقم روایات و اسناد آنها از خودشان داده است در خور قابل تأمل می‌باشد. اما نا آشنا بودن با قرآن در آدرس دهی اشتباه برخی از آیات، سوره‌ها و تلفظ برخی کتب عربی به همراه طولانی بودن ترکیب بندی جملات انگلیسی از مشکلات کتاب است.

مواردی همچون منزوی قلمداد کردن شهر قم در قرن سوم و عدم پویائی علمی و ودینی این شهر به همراه تاریخ نما و آماده به جنگ بودن جامعه شیعیان که مورد توصیف قرار گرفته است. و اینک مکاتبات ائمه^(ع) فقط جهت دلخوشی اجتماعی جامعه شیعیان قرن سوم بوده است. از موارد نقد کتاب می‌باشد که در رساله پیرامون آن تحقیق شده است.

۲- کتاب المحاسن ابی جعفر احمد بن محمد بن خالد برقی قمی :

نویسنده کتاب ابی جعفر احمد بن محمد بن خالد برقی متوفی ۲۷۴ یا ۲۸۰ هجری است کتاب المحاسن توسط میرجلال‌الدین حسینی ارموی در سال ۱۳۳۱ هجری شمسی شرح و تفسیر شده، کتاب المحاسن از یازده کتاب زیر مجموعه تشکیل شده است :

۱- کتاب الاشکال والقرائن

۲- کتاب ثواب الاعمال

۳- کتاب عقاب الاعمال

۴- کتاب الصفوه و النور و الرحمه

۵- کتاب مصابیح الظلم

۶- کتاب العلل

۷- کتاب السفر

۸- کتاب الماکل

۹- کتاب الماء

۱۰- کتاب المنافع

۱۱- کتاب المرافق

کتاب موضوعات اجتماعی را در قالب حدیث کاوش می‌کند. برقی خود از علماء قرن سوم هجری و از شیعیانی است که با مادرانی -حاکم ری- در رفت و آمد بوده است محدث ارموی مجموعه‌ای از روایات ارتباطات تاریخی فی‌مابین برقی و مادرانی را در مقدمه المحاسن جمع‌آوری کرده است. احمد بن محمد بن خالد برقی از موالی معتبر اشعریان می‌باشد که در بررسی کتابش می‌توان از تقدیم و تأخیر کتابهای المحاسن اهمیت مسائل جامعه شناسی و نگرگاه‌های شیعیان قرن سوم هجری را به دست آورد. ایرادی که به کتاب گرفته می‌شود مبنی بر بهره‌گیری از روایان بعضاً ضعیف قابل تردید است. چرا که امثال صدوق، نجاشی، علامه مجلسی، علامه بحر العلوم تصریح به وثاقت کتاب دارند در مقدمه مروج الذهب مسعودی نیز تصریح دارد از کتاب تبیان احمد بن محمد خالد برقی بهره گرفته است. کما اینکه قمی نیز با توجه به ادیب بودن برقی در بحث تاریخ طوائف مثل بازشناسی قحطانیها از برقی بهره گرفته است.^۱ کتاب الاشکال و القرائن که اولین کتاب المحاسن می‌باشد نیز نشان از ذوق ریاضیات او و تمایل به عدد و رموز حساب و به کارگیری آن در حدیث است که احادیث صاحب عدد را در بستر اجتماعی گردآوری نموده است.

۳- بصائرالدرجات فی فضائل آل محمد (ص) ابوجعفر محمد بن حسن بن فرّوخ صفار قمی :

ابوجعفر محمد بن حسن بن فرّوخ صفار از علمای قرن سوم هجری است که نجاشی سال وفات او را در ۲۹۰ هجری ثبت کرده است همانطور که شیخ آقا بزرگ تهرانی نیز آن را آورده و تأکید می‌شود بصائرالدرجات دارای دو نسخه بزرگ و کوچک بوده است.

^۱. قمی، تاریخ قم، ص ۲۷۷

این کتاب توسط حاج میرزا محسن کوچه باغی در سال ۱۳۸۰ هجری قمری مورد شرح قرار گرفته و نسخه بزرگ کتاب اورابرسی نموده است.

کتاب مشتمل بر ۱۸۸۱ حدیث است که در قالب ده بخش مطرح گشته در حیطه‌های ولایت، امانت، معرفت قرآن، شناخت جامعه، علم لدنی، قدرت الهی و معجزات ائمه مطالب را بیان می‌کند همانطور که از عنوان کتاب به راحتی می‌توان دریافت احادیث به صورت مرحله به مرحله پیرامون فضیلت‌های امامان شیعه مطالب را بیان می‌دارد روبه عالمانه بصائر الدرجات را می‌توان از جزء اول آن کتاب که در شناخت علم و علماء شناسایی علم حقیقی در نزد آل محمد (ص) است، به دست آورد.

در مقایسه با المحاسن برقی و باتوجه به آنکه برقی استادش بوده است به نظر می‌رسد این کتاب تکمیل کننده کتاب برقی است که موضوعات اجتماعی و جامعه شناسی را تعقیب می‌کند و کتاب شاگردش صفار موضوعات اعتقادی و ولایی را هدف گذاری نموده است.

تالیفات صفار به غیر از بصائرالدرجات؛ کتابهای: حدود، دیات، موارث، حج، نکاح، صلوه، خمس، زکات، جهاد، مکاسب، تجارت و نظائر آن می‌باشد. کاملاً هویداست که تخصص صفار اکثراً فقهی است و حدیث نیز مورد مهارت او در این کتاب بصائر می‌باشد. تعداد کتب او ۳۸ کتاب ثبت شده است.^۱ همانطور که مشایخ حدیثش را ۱۴۶ نفر ذکر کرده‌اند و از مهمترین شاگردانش نیز میتوان به پدر شیخ صدوق و کلینی اشاره کرد.^۲ کتاب او تصویر گر وضعیت و جایگاه صحیح باورهای شیعیان قرن سوم هجری است.

۴- رجال ابوعمرو محمد بن عبدالعزیز معروف به کشی - معرفه الناقلین عن الائمة الصادقین :

کتاب او از منابع نزدیک به زمان تحقیق است. او از هم عصران ابو جعفر محمد بن یعقوب کلینی است و متقرب به زمان تحقیق یعنی قرن سوم هجری است کتاب معروف رجالی معرفه الناقلین

^۱ صفار، بصائرالدرجات، ص ۱۱
^۲ صفار، بصائرالدرجات، ص ۱۵

عن الائمة الصادقين است. کلینی باکشی در عمده اساتید و شاگردان مشترک می باشد.^۱ محل تولد او در نزدیکی سمرقند در کش قرار دارد. مهمترین فردی که ثمره تاثیر و تربیتش در این کتاب ملاحظه می شود. محمدبن مسعود سمرقندی (متوفی ۳۶۸ق) می باشد. مأخذ اصلی اطلاعات این کتاب علی بن محمد قتیبه نیشابوری است اگرچه سیر اخذ گزارش از ۵۳ نفر نقل شده است.^۲ اما علی بن محمد قتیبه نیشابوری با داشتن ارتباط نزدیک با وکلای امام زمان (ع) در خراسان و داشتن اطلاعات دست اول پیرامون شیعیان قرن سوم هجری و به ویژه سیرفرآیند تکامل شیعه در این قرن اطلاعات ذی قیمتی را در اختیار کشی گذاشته است و شخصیت‌های شیعی قرن مذکور و رخدادهای پیرامون آنها را ثبت نموده است.^۳

تاثیر کتاب *معرفة الناقلين عن الائمة الصادقين* (ع) را به عنوان منبع دست اول بر دیگران دانشمندان شیعی در قرن های بعدی مثل شیخ طوسی می توان رصد نمود. اصولاً کتاب اختیار *معرفة الرجال* (حدود سال ۴۶۰ هجری) خلاصه رجال کشی است و یگانه مسیبردستری به اطلاعات آن کتاب نفیس می باشد کشی دانسته های ذی قیمتی را درباره دانشمندان شیعی ارائه کرده است که در ضمن آن می توان به جامعه شناسی شیعیان قرن سوم دسترسی پیدا کرد. جایگاه دانشمندان شیعی نزد امامان (ع) و مکانت اجتماعی عالمان شیعی نزد مردم - کیفیت ارتباط جامعه شیعیان قرن سوم با امامان، نحوه فعالیت علمی و اعتقادی این دانشمندان، توقیعات ائمه (ع) که گاه کشی تمامی مطلب را با شرح کامل آورده است که از طریق دقت پیرامون دانش واژه های به کار گرفته توسط ائمه اطهار(ع) می توان به رموز و اسرار تاریخی شیعیان قرن سوم متقرب شد. مضامین آنها شرائط سیاسی - اجتماعی حاکم بر دوره زمانی قرن سوم را به روشنی بیان می کند به خصوص که گاه مسائل جزئی و دقیقی پیرامون مسائل شیعیان قرن سوم از آنها بدست می آید که در طول این تحقیق به آنها اشاره خواهد شد.

^۱ مجلسی .بحار الانوار ، ج ۴۶ ، ص ۳۶

^۲ طوسی ، الغیبه ، ص ۹-۲

^۳ طوسی ، الغیبه ، ص ۱۰